

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: денна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ**

Виконав студент 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Сергій МЕЛЬНИЧУК

Керівник: **Галина ГАМРЕЦЬКА**,
кандидат філософських наук, доцент

Рецензент: **Анна ГУМЕНЮК**, кандидат
філософських наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРИТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ	8
1.1 Національна політика в галузі громадянської освіти.....	8
1.2 Сутнісна характеристика громадянської компетентності в науковій літературі.....	14
1.3 Роль історичної освіти у формуванні громадянської компетентності школярі.....	22
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ	29
2.1 Інтеграції історичного та громадянознавчого матеріалу в шкільних курсах новітньої історії.....	29
2.2 Формування когнітивного компонента громадянської компетентності старшокласників.....	37
2.3 Сучасні технології формування ціннісного та діяльнісного компонентів громадянської компетентності старшокласників.....	43
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61

ВСТУП

Актуальність дослідження. Громадянська освіта є важливою складовою становлення демократичної держави й громадянського суспільства в Україні, що передбачає істотну трансформацію світоглядних орієнтацій та самосвідомості людей. Адже для будь-якої молоді демократичної системи небезпечними є байдужість та пасивність громадян, що спричинені викривленням їхніх поглядів на демократію і процес прийняття політичних рішень. Тому молода українська демократія потребує виховання покоління людей, здатних до критичного і самостійного мислення.

В Україні нагромаджено значний доробок у галузі громадянської освіти і виховання. Упродовж останнього десятиріччя напрацьовано певну правову базу, зафіксовану в законодавстві України в галузі освіти, й методологічну базу, що знайшла відображення у відповідних концептуальних документах і дослідженнях. Фахівцями сформований новий зміст освіти, який відображений у Державних стандартах і навчальних програмах, нові методи і форми навчання соціогуманітарних предметів, що враховують потреби формування громадянської компетентності учнів. Також було створено програми і навчально-методичні матеріали для спеціальних курсів громадянської освіти для старших класів та накопичено певний досвід викладання таких курсів й організації позакласної діяльності учнів, спрямованої на набуття ними громадянознавчих знань, умінь і ціннісних орієнтацій. Було створено значну кількість педагогічних розробок цієї тематики – як у вигляді посібників, дидактичних матеріалів, рекомендацій МОН України, так і розробок обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти й окремих учителів.

Слід зазначити, що вже є певний досвід викладання громадянської

освіти частиною підготовлених учителів і методистів системи післядипломної педагогічної освіти, які пройшли перепідготовку за спеціалізацією «громадянська освіта» в рамках міжнародних проектів і відповідних тренінгів.

Реалізація громадянської освіти у практиці загальноосвітньої школи, на думку О. Сухомлинської, передбачає «впровадження такого педагогічного процесу, що торкається усіх аспектів навчання і виховання, їх різних рівнів – організаційного, змістового, функціонального, комунікативного» [62, с. 23]. З огляду на це, громадянська освіта у вітчизняній педагогічній практиці все частіше розуміється як система або модель шкільної освіти, котра наскрізно проходить не лише через навчальний процес у вузькому предметному значенні; але в ширшому значенні цього поняття є надпредметною областю діяльності школи, що сприяє вихованню демократичних громадянських цінностей і поведінки усіх учасників освітнього процесу.

У Концепції громадянської освіти окреслено форми її реалізації: запровадження окремих навчальних курсів та дисциплін; інтегрування елементів громадянської освіти у зміст наявних шкільних предметів; організація позакласної та позашкільної діяльності в напрямі формування демократичних цінностей школяра; демократизація шкільного життя, впровадження системи шкільного та учнівського самоврядування.

Результатом громадянської освіти має стати сформованість у молоді громадянської компетентності як складного особистісного утворення, що виявляється у здатності людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства.

Вітчизняними науковцями достатньо розроблені теоретичні засади феномену *громадянська компетентність*. Зокрема, визначено такі його складники: когнітивний (наявність у людини засвоєних на рівні переконань понять, ідей, правил, оцінок, норм, цінностей), мотиваційний (особистісне

емоційне ставлення людини до подій, фактів, явищ оточуючої дійсності, пов'язаних з відповідними сферами життя суспільства, до самої себе як громадянина) і діяльнісний (розвиненість у особи сукупності узагальнених і спеціальних, аксіологічних та інших прийомів навчальної діяльності, які є основою формування громадянських установок, цінностей і відповідної спрямованості особистості). На думку дослідників, ці складники можуть виступати критеріями і показниками сформованості у школярів громадянської компетентності.

Зазначена обставина актуалізує дослідження можливостей шкільних курсів історії в напрямі ефективного формування громадянської компетентності школярів.

Ступінь дослідженості проблеми. Тема кваліфікаційної роботи відображена в широкому колі філософської та педагогічної літератури. Проаналізовані джерела можна згрупувати за трьома напрямками. До першої групи віднесемо науковий доробок таких видатних мислителів, як: Аристотель, Платон, Т. Мор, Д. Локк, Г. Сковорода, Т. Гоббс, Ж.-Ж.Руссо, І. Кант, Г. Гегель, Ф. Ніцше, М. Грушевський, а також праці українських педагогів: Г. Ващенко, А. Макаренка, С. Русової, В. Сухомлинського та ін.

Другу групу джерел складають дослідження проблеми формування громадянськості особистості такими сучасними вітчизняними науковцями, як-от: В. Андрущенко, Р. Арцишевський, І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, С. Гончаренко, В. Горбатенко, П. Ігнатенко, О. Киричук, Л. Крицька, В. Поплужний, М. Рагозін, В. Радул, С. Рябов, А. Сиротенко, О. Сухомлинська, І. Тараненко, К. Чорна та ін.

Особливу вагу для дипломного дослідження мають напрацювання науковців, сферою інтересів яких є історична освіта та її роль у формуванні якостей громадянина. Серед них виокремимо праці Т. Бакки, К. Баханова, П. Вербицької, П. Кендзьора, Т. Ладиченко, Т. Мацейків, Ю. Олексіна, І. Победаш, О. Пометун, Т. Ремех, О. Удада.

Об'єкт дослідження: громадянська компетентність школярів.

Предмет дослідження: методичні засади формування громадянської компетентності старшокласників під час вивчення шкільних курсів історії.

Мета дослідження: визначити та теоретично обґрунтувати методичні засади формування громадянської компетентності старшокласників під час вивчення шкільних курсів історії.

Реалізація цієї мети зумовила постановку і вирішення таких взаємопов'язаних **завдань:**

1. З'ясувати зміст національної політики в галузі громадянської освіти.
2. На основі аналізу компонентів громадянської компетентності розкрити її сутність та зміст.
3. Визначити громадянознавчий потенціал змісту громадянської та історичної освітньої галузі Державного стандарту базової середньої освіти.
4. Теоретично обґрунтувати ефективність педагогічних методів під час формування громадянської компетентності старшокласників на уроках історії.

Методи наукового дослідження.

а) теоретичні – аналіз і синтез наукових джерел із теми дослідження, аналогія, порівняння, систематизація, узагальнення, застосовані під час вивчення педагогічної літератури з метою здійснення ретроспективного аналізу проблеми формування громадянської компетентності школярів, а також розкритті її сутності та змісту;

б) емпіричні – анкетування, тестування, спостереження, бесіда, складання й аналіз завдань, що використовуються для дослідження сучасного стану формування громадянської компетентності школярів.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та теоретичному обґрунтуванні методичних засад формування громадянської компетентності старшокласників під час вивчення шкільних курсів історії.

База проведення дослідження. Дослідницьку роботу було

проведено на кафедрі суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та у Хмельницькій загальноосвітній школі № 24.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (65 найменування). Основний зміст дипломної роботи викладено на 64 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРИТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ

1.1 Національна політика в галузі громадянської освіти

Визначальною рисою людини-громадянина має бути громадянськість. Громадянськість – це готовність людини реалізувати свої права та обов'язки, поважати права і свободи інших громадян, розуміти відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки. Громадянськість, за визначенням педагогічного словника, – це «усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище. Громадянськість є важливою рисою морального обличчя людини» [13, с. 75]. Звідси, громадянське виховання спрямоване на формування особистості, яка відповідально ставиться до власних громадянських обов'язків, глибоко усвідомлює, що від її дій залежить і власне життя, і доля близьких людей, народу і держави. Під час громадянського виховання формується громадянин держави, від суспільної активності якого залежатиме доля нашої країни, її майбутнє.

Громадянська освіта має на меті підготовку молоді до активної участі в житті демократичного суспільства й розвитку демократичної культури. Громадяни мають учитися бути вільними, незалежними і творчими, критично мислити, знати свої права й обов'язки, вміти працювати в колективі, вести діалог та переговори. Результатом громадянської освіти має стати сформованість у молоді громадянської компетентності як складного особистісного утворення, що виявляється у здатності людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства.

Упродовж останніх десятиріч в Україні було сформовано

нормативну базу громадянської освіти. Її складає сукупність правових актів різної юридичної сили, що врегульовують суспільні відносини у зазначеній сфері життєдіяльності. Аналіз документів, які складають правову основу сучасної освітньої політики в Україні, свідчить, що основи сучасного розуміння громадянської освіти закладалися на початку 90-х рр. у контексті визначення демократичних принципів і засад освіти й виховання особистості в умовах незалежної України.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ідея громадянської освіти поступово розвивалася і збагачувалася в таких напрямках:

- визначення і конкретизації мети формування громадянина України як важливої складової загальних цілей сучасної освіти;
- розкриття основних завдань виховання громадянина, серед яких засвоєння школярами соціальних знань, формування компетентностей, соціально значущих установок особистості;
- визначення поняття громадянської освіти й деяких її основних характеристик;
- окреслення компонентів і з'ясування пріоритетів змісту громадянської освіти;
- усвідомлення необхідності демократизації шкільного життя та зв'язку школи з громадою;
- доцільності розвитку і запровадження активних й особистісно-орієнтованих методик та технологій навчання і виховання.

Розглянемо зміст основних документів, які є основою розвитку громадянської освіти в Україні. Так, державні документи, зокрема Конституція України, Закон України «Про громадянство України» визначають права і обов'язки громадян України. Значна увага громадянському вихованню та освіті приділена у Законах України – «Про освіту» і «Про повну загальну середню освіту». У Законі України «Про освіту» (п'ята стаття «Державна політика у сфері освіти») зазначено: «Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої

на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [24].

У Законі України «Про повну загальну середню освіту» п'ятнадцятою статтею визначено основні засади виховного процесу у закладах освіти, серед яких – цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципи верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина. Згідно цього Закону, освітній процес у закладах загальної середньої освіти має бути спрямований на формування «відповідальних та чесних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству; поваги до гідності, прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина; нетерпимості до приниження честі та гідності людини, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якою ознакою; патріотизму, поваги до державної мови та державних символів України, поваги та дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, нематеріальної культурної спадщини Українського народу, усвідомленого обов'язку захищати у разі потреби суверенітет і територіальну цілісність України; усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення, проявів корупції та порушень академічної доброчесності; громадянської культури та культури демократії; культури та навичок здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; прагнення до утвердження довіри, взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами; почуттів доброти, милосердя, толерантності, турботи, справедливості, шанобливого ставлення до сім'ї, відповідальності за свої дії; культури свободи та самодисципліни, відповідальності за своє життя, сміливості та реалізації творчого потенціалу як невід'ємних складників становлення особистості»

[25].

«Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті» одним із пріоритетів розвитку освіти називає національне і громадянське виховання, яке має здійснюватися упродовж усього процесу навчання дітей та молоді. Згідно означеного державного документа, в основу цих важливих напрямів компетентності мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь [45].

У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні зазначено, що «Під громадянською освітою розуміється освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [36].

У документі також обґрунтовано актуальність громадянської освіти для українського суспільства: «Виклики, пов'язані з формуванням активного та відповідального громадянина із розвиненим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації системи освіти України» [36]. У документі визначено персональну відповідальність кожної людини за розвиток України, територіальних громад, професійних та інших спільнот в усіх сферах життя, а також вказано на способи її забезпечення: через «реалізацію своїх виборчих та інших прав, дії, сумлінну сплату податків і рішення на місцевому та національному рівні» [36]. Метою громадянської освіти визначено «формування і розвиток у

громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами сім'ї, за життя територіальної громади» [36].

Концепція Нової української школи містить загальні положення щодо ролі освіти у вихованні громадянина, окреслює засади і принципи освіти, які безпосередньо відповідають завданню розвитку демократичної громадянськості підрастаючого покоління. Розробники Концепції вважають, що «потужну державу і конкурентну економіку забезпечить згуртована спільнота творчих людей, відповідальних громадян, активних, підприємливих» [46, с. 5]. Випускник Нової школи, відповідно до Концепції, це не лише цілісна особистість та інноватор, але й «патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини» [46, с. 6].

У Концепції НУШ серед десяти ключових компетентностей визначено також зміст соціальної та громадянської компетентності: «Усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі. Уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів. Повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття» [46, с. 12].

Сформульовані в основних нормативно-правових актах засади і принципи розвитку освіти (плюралізм, полікультурність, різноманітність, толерантність, колективні й індивідуальні права та обов'язки, свобода, соціальна справедливість, самоусвідомлення – національне, європейське, глобальне тощо) є ключовими поняттями демократичної громадянської освіти. Вони відповідають як національним пріоритетам, так і загальносвітовим та європейським стандартам у галузі громадянської

освіти.

На підставі зазначених вище нормативно-правових актів і концепцій громадянської освіти й громадянського виховання можна визначити її зміст, який забезпечує формування громадянської компетентності особистості, як сукупність громадянських знань:

а) філософсько-культурологічних і морально-етичних: про громадянські, демократичні, загальнолюдські, європейські й національні норми та цінності; європейську громадянськість; культуру світової цивілізації й культурну спадщину українського народу;

б) політологічних: про типи держав, політичний устрій суспільства, механізми функціонування політичної системи та влади в Україні, політичні організації й інституції, принципи, процедури і регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему; особливості взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та їх відповідальність перед громадянами; сутність громадянського суспільства; систему соціального забезпечення й соціального захисту; ефективні форми взаємодії з представниками владних структур та інших установ;

в) правових: про права людини й механізми їх захисту; про головні правові норми, що визначають правочинну поведінку особи в Україні;

г) економічних: про фінансову, податкову і бюджетну систему держави та органів місцевого самоврядування; сутність ринкових відносин; основні економічні принципи; рушійні сили економічного розвитку; економічні права;

д) соціальних: про соціальної ефективну поведінку особистості; стратегії взаємодії та спілкування з іншими; способи розв'язування конфліктних ситуацій.

Зазначений зміст громадянської освіти розглядатиметься у дипломному дослідженні в рамках вивчення шкільних курсів новітньої історії.

1.2 Сутнісна характеристика громадянської компетентності в науковій літературі

Сучасний етап розвитку Європейської системи освіти характеризується визначенням переліку ключових компетентностей, які слід формувати у молодого покоління. У 2000-му році Організація Економічного Співробітництва та Розвитку спільно з Федеральним Статистичним Управлінням Швейцарії запросили країни – члени ОЕСР до участі в одному з проєктів, метою якого було окреслення національних особливостей при визначенні та відборі ключових компетентностей. Відбору ключових компетентностей для кожної з країн присвятили свої праці такі європейські науковці: Е. Свенік, Р. Данон, П. Вогеліус, Р. Джакку-Сівонен, П. Врігнод, Х'юллер-Солджер, Дж. Пешар, М. Норріс, Ф. Келлі, А. Веєрххайм, Дж. Саккен, П. Трієр, Д. Міллер та ін.

Зарубіжними та вітчизняними науковцями виділено ключові, загальнопредметні і предметні компетентності, які визначають якість сучасної освіти. Проблема формування ключових, загальнопредметних та предметних компетентностей учнів завжди була у центрі уваги українських науковців – Т. Байбари, Н. Бібік, О. Біди, С. Бондар, М. Вашуленка, І. Гудзик, Л. Коваль, О. Локшиної, О. Онопрієнко, О. Овчарук, О. Пометун, К. Пономарьової, О. Савченко та ін. Вченими визначено зміст основних дефініцій «компетентність» та «компетенція», здійснено порівняльну характеристику ключових компетентностей в європейських освітніх системах та розглянуто методичні аспекти формування в школярів компетентностей та компетенцій.

Нагадаємо, що ключові компетентності формуються в процесі реалізації цілісного змісту освіти загальноосвітньої школи, а предметні – передбачені змістом конкретного предмета і набуваються впродовж конкретного року або ступеня навчання. Формування ключових компетентностей реалізується в освітніх галузях і навчальних предметах.

При цьому кожний предмет забезпечує реалізацію тих складових змісту ключових компетентностей, для формування яких має необхідні умови.

Сучасні тенденції розвитку України як демократичної правової держави актуалізували проблему формування громадянської компетентності школярів. Перед соціальними інституціями освіти поставлено завдання: формувати громадянина, найвищою цінністю якого є любов до Батьківщини та свого народу.

Питання про гармонійне співіснування особи і суспільства в усі часи було актуальним. Тому у контексті нашого дослідження важливим є з'ясування історичного аспекту проблеми функціонування людини як громадянина в суспільстві.

Загальновідомо, що саме в період античного полісу започатковано явище *громадянина* як людини у взаємозв'язку із суспільством. А дослідження людини як громадянина розпочали такі античні філософи, як-от: Аристотель, Платон, Сократ, Цицерон. З позиції їхніх філософських узагальнень впливало, що громадянин античного полісу вважав вищим благом інтереси суспільства, високо цінував доброчесності. Користуючись правами і виконуючи обов'язки, він дбав про громадське визнання. Зауважимо, що це не завадило йому бути власником землі і рабів. Тобто доброчесний громадянин того часу абсолютно не розумів і не сприймав рівності.

Античні громадянські ідеї були розвинуті на новому історичному ґрунті в епоху Відродження. Крім традиційних в період античності громадянських якостей Ренесанс привернув увагу до таких важливих характеристик, як-от: уміння поєднувати приватний матеріальний інтерес і потреби суспільства, право на суспільну повагу за власні заслуги, а не походження, а також було реабілітовано право на багатство в його корисності для суспільства.

Значний внесок у розвиток ідеї громадянськості зробили мислителі Нового часу: Г. Гегель, К.А. Гельвецій, Т. Гоббс, П.А. Гольбах. Вони

реанімували і розвинули античні ідеї щодо якостей громадянина в суспільстві і способів їх формування. Замість покійного середньовічного мирянина запропоновано виховувати активного громадянина. Замість феодальних привілеїв станів треба повернути права і свободи для всіх. Ці ідеї виглядали не як декларації, а мали розумне обґрунтування, яке впливало з природи людини та підтверджувалося досвідом.

Заслуговує на увагу внесок українських мислителів в розробку ідеї громадянина. Так, образ громадянина часів Русі-України можна реконструювати завдяки творам давньоруських книжників, згідно яким постає особа, яка цінувала свою державу, реагувала на суспільні події, захищала свій народ від ворогів. Упродовж наступних століть українська філософська думка розвивалася в умовах бездержавництва. Вона була представлена поглядами Ю. Дрогобича, С. Оріховського, І. Вишенського, Й. Борецького, М. Смотрицького, П. Могили, Ф. Прокоповича та ін. Мислителі розглядали життя українців в умовах колоніалізму, який породжував феодальне гноблення, соціальну нерівність і несправедливість, що порушувало природні й політичні права підданих громадян.

У XVIII – XIX ст. українські просвітники Г. Сковорода, В. Капніст, В. Каразін вважали, що найважливішим засобом виховання громадянських чеснот є освіта, яка може посприяти формуванню передумов для свободи і щастя людей. У XIX ст. в умовах панування російської імперії у працях М. Костомарова, П. Куліша, П. Гулака, В. Білозерського, Т. Шевченка звучала ідея захисту права українського народу на рівноправність і самодостатність у колі інших слов'янських народів; обґрунтовувалося право українців на національну самобутність, власну історію, мову, культуру, традиції, а також політичне права на власну державність.

У кінці XIX – на початку XX ст. проблематика громадянськості була розвинута в творчості І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського. Ці літературні діячі вбачали в українському громадянині борця за справедливість суспільного ладу та долучення до європейського поступу.

До цих якостей В. Винниченко, М. Грушевський, С. Русова додавали також спроможність особи брати участь у процесах українського національного державотворення.

У радянські часи вся система виховання була спрямована на плекання громадянина комуністичного суспільства. Тому А. Луначарський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші педагоги підходили до даної проблеми з позиції ідеалу колективізму. Звертаючись до творчого доробку В. Сухомлинського, ми відзначаємо, що громадянське виховання позиціонується ним як головна педагогічна проблема. У книзі «Народження громадянина» він розглядав формування громадянської компетентності на основі людяності й гуманізму. Першочерговою умовою успішного формування рис громадянина педагог вважав організацію емоційно насиченого, діяльного життя школи, розвиток громадянської активності кожного індивіда. В. Сухомлинський «справжню громадянськість бачив у моральній відповідальності за все, що робиться на рідній землі: непримиренність до недоліків, гаряче прагнення боротися за розквіт, велич і могутність Вітчизни».

На сучасному етапі проблема громадянської освіти та виховання розглядається різнопланово, з різних позицій: педагогічної, психологічної, методологічної, соціальної тощо.

Науковці в галузі філософії освіти (Р. Арцишевський, В. Кремень, В. Лутай, Н. Ничкало, В. Ткаченко) вважають, що шкільна освіта має бути спрямована на формування громадянських якостей школярів у взаємозв'язку із суспільством. Школа повинна забезпечити їх громадсько-політичними знаннями як методологією, повернути національні політичні цінності, щоб в умовах цивілізаційного і українського сьогодення, глобалізації і конкуренції дитина була самодостатньою, уміла жити і в глобальному світі і одночасно бути громадянином і патріотом [2].

Важливими у дослідженні проблеми громадянського виховання є напрацювання психологів та педагогів. Так, науковцями розроблено

психологічні засади формування цінностей у світогляді особистості. І. Бех, М. Боришевський, В. Поплужний, І. Тисячник акцентують увагу на пріоритетності духовних, зокрема, громадянських цінностей у структурі особистості [3; 6].

Значну роль у формуванні уявлень про сучасного громадянина зіграли роботи українських педагогів О. Сухомлинської та К. Чорної. На думку вчених сучасний громадянин має бути відкритий світові, визнавати людину найвищою цінністю цивілізації; свободу і права людини – загальнолюдськими цінностями; гуманізм і справедливість – універсальними принципами вселюдських відносин; толерантне ставлення до прав та інтересів усіх народів і націй – першочерговою умовою мирного співіснування тощо [22].

Громадянський аспект духовних цінностей також досліджено такими науковцями, як-от: П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний, Ю. Олексін та ін. Автори визначають громадянськість як складне психологічне утворення, психологічну рису громадян, як соціальну установку, що полягає в готовності особистості свідомо приймати й виконувати вимоги своєї держави [26; 48].

У контексті мети кваліфікаційної роботи варто звернутися також до напрацювань методичного аспекту даної проблеми. За приклад може слугувати доробок Ю. Завалевського, який на основі дослідження громадянської спрямованості особистості запропонував методи виховання громадянсько зорієнтованої особистості в позаурочній роботі. Інша дослідниця – М. Рудь – розробила соціально-педагогічну технологію формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі школи.

Важливі для нашого дослідження ідеї, розвинуті у роботах Ю. Олексіна та Т. Смагіної: формування рис громадянськості у процесі навчання історії (Ю. Олексін); формування громадянської компетентності засобами правознавства (Т. Смагіна) [48; 61].

Сутність громадянської компетентності варто розглядати в контексті компетентнісного підходу в освіті загалом. Відзначимо, що розробку компетентнісного підходу у вітчизняній педагогічній науці розпочали такі науковці, як-от: Н. Бібік, О. Овчарук, О. Савченко та ін. Визначення компетентності запропоновані в узагальненнях експертів країн Європейського Союзу та українських науковців К. Баханова, О. Пометун та ін.

Розглянемо деякі важливі, на нашу думку, підходи щодо сутності, змісту та структури громадянської компетентності. Наприклад, європейські науковці громадянську компетентність розглядають як одну із соціальних компетентностей, що передбачає поінформовану і активну участь особи в житті суспільства, до якого вона належить на рівні місцевої громади, а також на державному та міжнародному рівнях.

Громадянську компетентність науковці розглядають «як складне особистісне утворення, що виявляється у здатності людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [22, с. 4-5; 33, с. 90].

Громадянська компетентність, на думку вчених-дослідників, відноситься до ключових. Ключова компетентність є об'єктивною категорією, що фіксує певний рівень розвитку в особистості суспільно визнаного комплексу знань, умінь, навичок, ставлень, орієнтацій. Відтак і громадянську компетентність учня ми будемо розуміти як сукупність освітніх елементів, що складається з сукупності знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, батьківщиною і державою.

На основі узагальнень позицій таких українських науковців, як-от: Т. Бакка, Р. Євтушенко, О. Кузьменко, О. Пометун, О. Сухомлинська, можна констатувати, що під громадянською компетентністю вони розуміють такі здатності:

- «орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;
- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян, виконання громадянських обов'язків у межах місцевої громади та державні загалом;
- застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;
- використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини і громадянина;
- робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави».

Перелік основних громадянських компетентностей наведено у Додатку 1 до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні:

- «Розуміння власної громадянської (державної), національної та культурної ідентичності, повага до інших культур та етносів.
- Здатність берегти українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства.
- Розуміння значення національної пам'яті та її впливу на суспільно-політичні процеси.
- Знання європейських цінностей, зокрема принципів демократії, та здатність застосовувати їх у повсякденному житті.
- Розуміння та сприйняття цінності прав і свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших.
- Розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної

- справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та розв'язувати конфлікти.
- Знання та розуміння державного устрою, державного управління в усіх сферах суспільного життя на всеукраїнському та місцевому рівні.
  - Знання механізмів участі в суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом із прийняттям рішень на всеукраїнському та місцевому рівні; відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних із участю в суспільно-політичному житті.
  - Здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб.
  - Здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення.
  - Здатність до соціальної комунікації та вміння співпрацювати для розв'язання проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності» [36].

На основі цього переліку у структурі громадянської компетентності виокремимо кілька компонентів. Так, сутність мотиваційного компоненту складає інтерес до громадянознавчих знань, зацікавленість у громадянській освіті, здатність брати на себе відповідальність, підтримувати інших, вибудовувати з ними взаємодію на паритетних основах активності. Вияви мотиваційного компоненту простежуємо через наміри, бажання, прагнення особистості досягати поставлених цілей чи уникати їх, здійснювати заплановане чи відмовлятися від його реалізації; усвідомлення й визнання таких цінностей як особистість, гідність людини, толерантність, демократичні принципи життя, повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави.

Когнітивний компонент містить громадянськi знання, уявлення про себе, свої соціальні ролі, взаємодію із соціальними інститутами, способи захисту і дотримання прав і свобод людини, взаємодію з владою. Цей компонент виявляється через знання про права і свободи людини, механізми їх захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу при прийнятті рішень та захисті власних інтересів.

Операційно-діяльнісний компонент громадянської компетентності – це готовність і здатність орієнтуватись у ситуації, прагнення вплинути на те, що відбувається, готовність до компетентної участі в суспільному житті, спроможність приймати рішення, контролювати свою діяльність, навчатися самостійно. Його вияви можна побачити у вербальних й невербальних, соціальних й комунікативних, інтерактивних й рефлексивних вміннях у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність, вміння ставити запитання й відповідати на запитання, обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір, ухвалювати рішення.

Отож, формування зазначених компонентів громадянської компетентності – це завдання, яке потрібно вирішувати на уроках історії в старших класах під час вивчення новітньої доби.

1.3 Роль історичної освіти у формуванні громадянської компетентності школярів

Громадянська компетентність як одна із ключових має міждисциплінарний характер. Вона інтегрується за допомогою всіх освітніх галузей і спрямовується на набуття громадянських навичок співжиття і співпраці у суспільстві, визначення власної позиції у суспільстві. Проте, вважаємо, що провідною галуззю, де найбільш повно

представлені громадянські знання, компетенції та цінності, є громадянська та історична освітня галузь. Вона забезпечує засвоєння національних та загальнолюдських культурних і духовних цінностей, формування комунікативних компетентностей, толерантності, гуманістичного світогляду, особистісних рис громадянина України, почуття причетності до європейської спільноти; засвоєння учнями різних видів соціального досвіду, морально-правових норм та традицій, підготовку до взаємодії з соціальним оточенням, формування необхідності дотримання правомірної громадянської поведінки та вміння реалізувати і захищати свої права [45, с. 4-6].

У контексті дипломного дослідження розглянемо громадянознавчий складник громадянської та історичної освітньої галузі та з'ясуємо можливості шкільних курсів історії у формуванні громадянської компетентності старшокласників.

Про величезну роль історичних знань у житті суспільства, в розвитку освіти і культури говорили й писали у різні часи багато видатних мислителів, письменників, істориків: видатний давньоримський оратор і політичний діяч Цицерон, стародавній вірменський історик Л. Парбеци, італійський політик та історик епохи Відродження Н. Макіавеллі, німецький філософ Г. Гегель, західноєвропейські письменники О. Бальзак, А. Франс і Т. Манн, український історик М. Грушевський та ін. У їхніх високих оцінках значення історії немає нічого дивного. Вся людська цивілізація, починаючи з найдавніших часів, пов'язана з історією. Адже те, що якнайбільше цікавить людей, – це самі люди, їхнє життя, їхні долі, все те, що відбувається з ними сьогодні, що відбувалося в минулому. Історія в усі часи мала величезне значення для інтелектуального прогресу, формування духовності.

Але історія як наука не може обмежитися навіть найяскравішою розповіддю про минуле життя. Її пізнавальна цінність полягає в тому, що вона не лише воскрешає /реконструює перед нами події минулого людства,

але й дає можливість теперішнім поколінням їх зрозуміти, пояснити, проникнути в саму суть явищ і процесів, що відбувалися, а також відповісти на незліченні «чому?».

Головне завдання історії полягає в тому, що вона, як і інші суспільні науки, служить практичним потребам людини, інтересам і цілям певних суспільних верств. Вона відіграє величезну роль в ідеологічній боротьбі, у державному керівництві, в політиці. Знання об'єктивних закономірностей історичного розвитку суспільства, узагальнення досвіду історії дає наукову основу для свідомої, цілеспрямованої діяльності окремих людей, політичних партій, урядів. Історичний матеріал має слугувати джерелом для пізнання й усвідомлення загальнолюдських та національних/громадянських цінностей.

Саме тому історична освіта має відіграти провідну роль у формуванні громадянської компетентності молоді. Слід зазначити, що, відповідно до Державного стандарту середньої освіти, визначено десять ключових компетентностей, формування яких мають забезпечувати всі освітні компоненти середньої освіти (у тому числі – історія). Однак потенціал змісту шкільних курсів історії найповніше може забезпечити умови для формування соціальної та громадянської компетентностей. На провідну роль історичної освіти у формуванні громадянської компетентності вказано також в «Концептуальних засадах реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти»: «Найбільшою частка історичної освіти є у формуванні ключових громадянської і соціальної компетентностей, пов'язаних із усвідомленням учнівством національних інтересів, непорушності кордонів української держави, необхідності захисту суверенітету, територіальної цілісності України в умовах реальних політичних, воєнних, інформаційних та інших викликів» [34].

Ця обставина знайшла відображення в самій назві освітньої галузі Державного стандарту – «громадянська та історична освітня галузь».

Причому назва галузі розпочинається зі слова *громадянська*.

Як зазначено в документі, «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей» [17, с. 4]. Перш за все, громадянська компетентність означає «спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію» [17, с. 4].

На становлення зазначених якостей спрямована історична освіта, метою якої є формування «національної та культурної ідентичності; виховання патріотизму, громадянської відповідальності; утвердження цінностей людського буття, зокрема цінності свободи / вільної особистості, демократії, суспільної злагоди, заснованої на повазі до різних поглядів, звичаїв і культур, релігій, та потреби їх захищати; формування готовності людини до змін, (пере)осмислення соціального досвіду і творення образів майбутнього» [34].

Від якості історичної освіти залежатиме, як юний громадянин сприймає свою країну, як може відповісти на питання «Хто ми? Куди йдемо? Які цінності сповідуємо?».

З погляду ключової громадянської компетентності навчання історії належить спрямувати на набуття учнівством досвіду співжиття в суспільстві та організації співдіяльності, на формування умінь робити виважені висновки і ефективно планувати майбутнє.

Повніше реалізувати громадянознавчий потенціал історичної освіти можливо за рахунок розширення тематичних і просторових контекстів

української історії, осмислення з української перспективи сюжетів світової історії. У «Концептуальних засадах реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти» наголошено, що «Актуалізація громадянознавчої тематики безпосередньо через історичний матеріал сприятиме реалізації одного з базових призначень історії – як школи поведінки людини в суспільстві. Цього можна досягнути, якщо при доборі навчального матеріалу з історії надавати переваги тим сюжетам минулого, які увиразнюють питання національних і загальнолюдських цінностей, особистої гідності й поваги до інших, захисту прав і свобод, опору насиллю, національної ідентичності, громадянської відповідальності. Особливої актуальності в сучасній Україні набувають питання, пов'язані з історичними основами формування та консолідації української політичної нації [34].

Якщо розглядати громадянську компетентність як сукупність знань і досвіду у громадянсько-суспільній діяльності, то її впровадження у сучасному змісті шкільної освіти передбачає наявність системи демократичної громадянської освіти в Україні шляхом поширення європейського досвіду, що наблизитиме Україну до європейського освітнього, соціально-політичного, економічного і правового простору, слугуватиме набуттю нею європейської культурної ідентичності.

Популяризація української історії може також сприяти формуванню суспільного імунітету проти порушень прав людини, запобіганню поверненню тоталітаризму, формування патріотизму, національної свідомості.

Усвідомлення ролі історичної освіти у формуванні громадянської компетентності пов'язане з усвідомленням її співвідношення з історичною пам'яттю.

Історична пам'ять не тотожна історії. Історична пам'ять – це опорні пункти масової свідомості відносно минулого, мінімальний набір образів історичних подій та історичних особистостей, способи збереження й

трансляції минулого за допомогою комеморативних практик. Національну пам'ять варто розглядати як сукупність знань, уявлень, оцінок минулого. Науковці розрізняють два типи національної пам'яті. Індивідуальна національна пам'ять вміщує в себе все, що пов'язане із суб'єктивним сприйняттям історичних фактів, подій, явищ, які реставруються в образах історичної епохи. Колективна національна пам'ять, за П'єром Нора, проявляється у формах, відповідно до типів об'єктів, у яких вона стає предметною – «матеріальній», «функціональній» і «символічній». Матеріальні об'єкти безпосередньо створені для збереження пам'яті (пам'ятники, монументи, дошки). Функціональні об'єкти – лише побічно служать збереженню пам'яті (зображення на грошах, назви вулиць, населених пунктів). Символічні – це історичні об'єкти, які свого часу були свідками, а нині стали символами найвизначніших подій історії нації.

Під час вивчення історії вчитель може впливати на формування і колективної, й індивідуальної пам'яті школярів. Політика пам'яті (історична або меморативна політика) – це цілеспрямоване конструювання колективних уявлень про минуле, що реалізується з метою здобуття політичної лояльності суспільних груп. Акторами у політиці пам'яті виступають державні інституції (школа), партії, громадські організації. Складники політики пам'яті: дидактична історія України (навчальний предмет), «місця пам'яті» (музеї, заповідники, меморіали, топоніміка), розробка календаря історичних дат.

Громадянська компетентність стосується здатності розуміти, поважати та захищати права, інтереси й обов'язки людини. Людина, що має добре розвинуті громадянські та соціальні компетентності, характеризується тим, що вона є патріотом, добре знає історію власної держави та усвідомлює важливість її незалежності; уміє відповідати за свої слова та дії, а також аргументувати власну позицію під час взаємодії з іншими людьми; знає свої права та виконує покладені на неї обов'язки, власним прикладом мотивуючи інших робити те саме; розуміє та щиро

сповідує демократичні цінності; ефективно взаємодіє з членами свого колективу (клас, школа), а також із суспільством загалом; цікавиться суспільно-політичним життям і є готовою брати участь у ньому на різних рівнях.

Отже, історична освіта – це не лише знання, це також формування громадянина – відповідального члена суспільства, який несе демократичні цінності.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

2.1 Інтеграції історичного та громадянознавчого матеріалу в шкільних курсах новітньої історії

З метою визначення громадянознавчого потенціалу змісту громадянської та історичної освітньої галузі Державного стандарту базової середньої освіти було здійснено аналіз шкільних підручників історії. Об'єктом аналізування є шкільні підручники інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 10-11 класу авторів М. Мудрого та О. Аркуші [43; 44]. Ці підручники обрано для аналізу не випадково. Адже у них, відповідно до нової навчальної програми, акцент зроблено на взаємодії української та світової історії. Структурні компоненти підручника спрямовано на реалізацію засад компетентнісного навчання історії.

Як засвідчив аналіз усіх компонентів підручників, громадянознавчий складник шкільного курсу історії в них розкривається, конкретизується на прикладах історичного матеріалу, що збагачує й урізноманітнює матеріал, дає змогу учням цілісно подивитися на людину і суспільство у послідовному розвитку – в минулому, теперішньому і майбутньому. Інтеграція, як основа досягнення очікуваних результатів, відбувається і через зміст навчального матеріалу, і через різні види діяльності школярів, які запропоновані авторами підручників. Причому інтеграція відбувається навколо наскрізних для історії і громадянської освіти понять і вмінь.

Історія ХХ – початку ХХІ ст. – це епоха, важливість вивчення якої полягає у тому, що у старшокласників розвивається уявлення про національні рухи, лідери яких (у тому числі – українські) бачили історичний шанс на здобуття державності. Ця епоха дає змогу школярам усвідомити безперервність, тяглість суспільних явищ та процесів,

побачити полікультурність й багатоперспективність розвитку сучасних суспільств; робити аргументовані висновки про зв'язок минулого та сьогодення. На матеріалі новітньої історії старшокласники поглиблюють і вдосконалюють закладені в базовій школі наскрізні навички і компетентності через перенесення їх у складніший історичний контекст.

Слід зазначити, що історичний та громадянознавчий складники тісно переплетені в навчальному матеріалі. Історичні події, персоналії, громадянознавчі поняття, які включені у зміст програми, збалансовані з різних позицій – з позиції загальної/регіональної історії та сучасного життя суспільства, а також з позиції полікультурності та багатоперспективності минулого й сьогодення.

У підручниках інтегрованого курсу історії автори М. Мудрий та О. Аркуша використовують різні способи інтеграції історичного та громадянознавчого матеріалу:

- «вкраплення» громадянознавчих понять і сюжетів в теми історичного змісту;
- комбінування в темах історичних та громадянознавчих знань (понять) і вмінь;
- розкриття зв'язків минулого і сучасності на прикладах зміни найважливіших явищ і процесів суспільного життя.

Приклади застосування різних способів інтеграції історичного та громадянознавчого матеріалу в аналізованих підручниках історії наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Громадянознавчий складник у підручниках інтегрованого курсу історії для 10-11 класів

Спосіб інтеграції	Приклад тем/параграфів	Питання теми
«Вкраплення»	11 клас.	- Підготуйте есе на

<p>громадянознавчих понять і сюжетів в теми історичного змісту</p>	<p>§1. Уроки Другої світової війни.</p> <p>3. Переосмислення цінності людського життя й формування сучасної концепції прав людини</p>	<p>тему «Друга світова війна: чи можлива людяність у нелюдний час?»</p> <p>- Поміркуйте про відповідальність учених і винахідників за наукові й технічні досягнення. Якими світоглядними цінностями й моральними нормами повинні керуватися вчені?</p>
<p>Комбінування в темах історичних та громадянознавчих знань (понять) і вмінь</p>	<p>11 клас.</p> <p>§11. Демократичні рухи в Західній Європі та США в 1960 – 1970-х роках.</p> <p>3. Рух афроамериканців за соціальні та політичні права. Мартін Лютер Кінг.</p> <p>4. Творення основ толерантного суспільства</p>	<p>- Що таке сегрегація?</p> <p>- Схарактеризуйте рух афроамериканців США за соціальні та політичні права в 1950 – 1960-х роках.</p> <p>- Як ви розумієте поняття толерантність?</p> <p>- Схарактеризуйте творення основ толерантного суспільства в Західній Європі та США в 1960 – 1970-х роках</p>
<p>Розкриття</p>	<p>10 клас.</p>	<p>Проросійська позиція</p>

<p>зв'язків минулого і сучасності на прикладах зміни найважливіших явищ і процесів суспільного життя</p>	<p>Розділ 1. Перша світова війна. 2. Головна українська рада. 2. Союз визволення України. Історичний документ «З програмної статті СВУ «Наша платформа». 4. Український рух Російської імперії: між заявами про лояльність і переслідуваннями. Історичний документ «Зі статті-відозви Симона Петлюри «Війна і українці»</p>	<p>С. Петлюри та проавстрійська позиція СВУ під час Першої світової війни: сподівання на лояльність обох режимів до українського питання. Зв'язок минулого із сучасністю: жоден із режимів не допоможе «передати владу в руки самих українців» або інтегрувати українське суспільство в європейський простір, окрім самого народу України з його очільниками. Якість українського суспільства – це відповідальність усіх членів суспільства.</p>
--	---	--

Як видно зі змісту таблиці, перший спосіб інтеграції – «вкраплення» громадянознавчих понять і сюжетів в теми історичного змісту – передбачає вивчення суто історичних сюжетів, які дають можливість формувати в старшокласників громадянознавчі поняття та цінності. Наприклад, під час вивчення збройних конфліктів обов'язковим «вкрапленням» слугує звернення учнів до найвищої цінності – цінності

людського життя як головного громадянознавчого поняття.

Другий спосіб інтеграції – комбінування в темах історичних та громадянознавчих знань (понять) і вмінь – можна простежити під час вивчення рухів за права людини. Наприклад, вивчаючи демократичні рухи в Західній Європі та США в 1960 – 1970-х роках, учні мають з'ясувати сутність поняття *сегрегація*, схарактеризувати творення основ толерантного суспільства в Західній Європі та США в 1960 – 1970-х роках тощо.

Третій спосіб інтеграції – розкриття зв'язків минулого і сучасності на прикладах зміни найважливіших явищ і процесів суспільного життя – розглянемо на прикладі відображення в підручнику для 10 класу теми «Перша світова війна». Розкриваючи проросійську/проавстрійську орієнтації різних політичних сил в Україні під час Першої світової війни, автори підручника створюють умови для усвідомлення старшокласниками відповідальності всіх членів суспільства за долю власної країни, позаяк ніякі зовнішні сили не спроможні і не зобов'язані вирішувати проблеми конкретного народу.

Обрані нами для аналізу підручники мають значний потенціал для формування різних складників громадянської компетентності. Аналіз підручників було здійснено відповідно до складників громадянської компетентності.

Аналізовані підручники, на нашу думку, насичені необхідною інформацією для формування когнітивного складника. Автори представили широкий спектр суспільств новітньої доби, держав, історичних фактів, громадянознавчі аспекти яких відображають зміст політики ХХ – початку ХХІ ст.

Україноцентризм змісту аналізованих підручників привертає увагу учнів до проблеми боротьби різних політичних сил за українську державність. Так, під час вивчення історії Першої світової війни автори підручника для 10 класу вказують на доволі схематичні уявлення членів

СВУ про майбутню українську державу. У підручнику зазначено, що українські емігранти, які змушені були пристосовуватися до монархічних режимів Німеччини та Австро-Угорщини, у своїй політичній платформі не використовували терміну «демократична республіка». Члени «Союзу визволення України» моделювали конституційну монархію, побудовану на демократичних засадах. Про їхні соціально-економічні ідеї сказано, що вони «пропагували відверто соціалістичні погляди, зокрема пропонували проведення радикальної земельної реформи, що мала базуватися на конфіскації великої власності» [43, с. 15].

У методичному апараті підручника старшокласникам запропоновано проаналізувати документ «З програмної статті СВУ «Наша платформа» та виділити аргументи, які використовували керівники організації для обґрунтування проавстрійської орієнтації у війні. У текстовому компоненті та у історичному джерелі десятикласники знайдуть відповідь на поставлене завдання. Причому під час обговорення зрозумілим є ставлення самих авторів підручника до проавстрійської позиції очільників СВУ: «У прагненні звільнитися з-під російської залежності діячі СВУ поклалися на підтримку Центральних держав – Австро-Угорщини та Німеччини, помилково вважаючи, що українська держава, яку вони створять, зможе бути цілком вільною в зовнішній і внутрішній політиці. Вони вважали, що український рух на відвойованих теренах змусить австро-угорський і німецький уряди рахуватися з ним і врешті-решт допоможе «передати владу в руки самих українців» [43, с. 15-16].

Аналогічне завдання автори підручника пропонують учням виконати стосовно проросійської позиції С. Петлюри, яку він висловив у статті «Війна і українці». Його аргумент зводився до того, що коли українці лояльно виконають свій обов'язок перед Російською державою, то в майбутньому ставлення влади до українства зміниться. Тобто під час війни С. Петлюра, подібно до старших діячів українського руху, занадто сподівався на поступки російського режиму в мовно-культурній сфері.

У підручниках представлений широкий діапазон цінностей, ціннісних орієнтацій та ставлень. Зокрема, автори привертають увагу старшокласників до найвищої цінності – людського життя. Вони зазначають, що центральною темою будь-якої війни є насилля, яке практикують військові, а також зазнають насилля і вони, і цивільні люди. У тексті підручника для 10-го класу чітко простежується причиново-наслідковий зв'язок між масовим нехтуванням людським життям, виснаженням людських ресурсів та феноменом дезертирства, розпадом, здавалося б, непохитних імперій. Для ілюстрації важких випробувань війною у підручнику наведено історичне джерело під рубрикою «Погляд сучасника» [43, с. 29]. Також описано будні окопної війни за допомогою історичного документа «Щоденник Володимира Стефанишена» [43, с. 29].

У підручнику для 11-го класу автори М. Мудрий та О. Аркуша школярам запропонували прокоментувати щоденниковий запис О. Довженка від 30 червня 1945 р.: «Я не знаю мистецтва війни. Я знаю трудність війни, жах війни, ганьбу війни, жорстокість, мерзенність і розорення війни» [44, с. 8].

Для формування громадянознавчого поняття «влада» у підручнику для 10-го класу запропоновано матеріали про особливості функціонування влади під час війни. Автори звертають увагу на втручання державних органів в економіку, обмеження громадянських свобод: свободи пересування, недоторканність житла, зібрань, страйків, запровадження цензури тощо. Уряди воюючих країн отримали від законодавчих органів надзвичайні повноваження. Старшокласники мають усвідомити, що під час війни відбувається централізація влади і владні пріоритети змінюються: військова влада має перевагу над цивільною, виконавча влада – над законодавчою. Військові мають пріоритет у будь-якій господарчій сфері: державний контроль над транспортом; підприємствам усіх форм власності влада визначала ціни, асортимент товарів тощо.

Значну увагу в підручнику приділено зміні статусу жінки під час

Першої світової війни. У багатьох країнах вони отримали виборчі права. Перш за все, це було зумовлено тим, що війна потребувала від жінок набуття суспільно значимих ролей. Звідси – активізація феміністичних рухів, які дехто трактував як жіночу революцію. Феміністки на чолі з Гертрудою Атертон закликали жінок до активності в політичному та громадському житті. Як зазначає в своєму щоденнику Іванна Блажкевич, «А хто ж боронить нашій інтелігентній жінці вилізти з запічка, скинути з себе пута, теж взятися до громадської праці, якої всюди повно, куди оком глянути? Тож цей «страшний мущина» на війні, руки свободні...» [43, с. 35].

У методичному апараті підручника учням запропоновано обґрунтувати або аргументовано спростувати думку про те, що Перша світова війна пришвидшила емансипацію жінок.

На наш погляд, для реалізації завдань із формування громадянської компетентності старшокласників автори підручників вдало поєднали авторський та документальні тексти, а також світлини із зображенням подій та історичних постатей ХХ – початку ХХІ ст. Синхронізація текстового та ілюстративного компонентів, історичних документів та поглядів сучасних істориків створює виразніший образ новітнього часу з позицій націєтворення та становлення прав людини.

На основі дослідження можливостей підручників історії для старших класів у формуванні громадянської компетентності дійшли висновку про те, що вони можуть бути засобами формування громадянської компетентності учнів 10-11 класів під час навчання історії новітньої доби. Текстовий та позатекстовий компоненти підручника, особливо методичний апарат, в якому вміщено систему пізнавальних завдань, дають змогу вчителю використовувати підручник як інструмент для організації навчальної діяльності учнів на уроці. За допомогою підручника вчитель має можливість створювати умови для формування усіх складників громадянської компетентності: когнітивного, ціннісного та

діяльнісного. У підручниках надано необхідну інформацію про елементи змісту когнітивного, аксіологічного, діяльнісного складників, а саме: суспільства новітньої доби, держави з різними політичними режимами та формами правління, правові документи, факти, громадянознавчі аспекти яких відображають політику держав та міжнародних організацій; широкий діапазон цінностей, ціннісних орієнтацій, ставлень; уміння, навички. Процесуальний аспект пов'язаний зі змістом методичного апарату підручників, який забезпечує можливість формувати знання, уміння, навички, ставлення, які складають такі здатності, як-от: здатність орієнтуватись у суспільно-політичному житті; ідентифікувати самобутність суспільства новітнього часу, держави, міста; реконструювати позицію історичних осіб; сприймати історичну багатоманітність; позитивно ставитися до досягнень народів; здатність бути толерантним тощо.

2.2 Формування когнітивного компонента громадянської компетентності школярів

Зміст когнітивного складника громадянської компетентності становлять громадянознавчі знання. Як було зазначено у попередньому розділі, когнітивний компонент громадянської компетентності містить громадянознавчі знання, уявлення про себе, свої соціальні ролі, взаємодію із соціальними інститутами, способи захисту і дотримання прав і свобод людини, взаємодію з владою. Цей компонент виявляється через знання про права і свободи людини, механізми їх захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу при прийнятті рішень та захисті власних інтересів.

Проблема формування у школярів громадянознавчих знань потрапила в поле зору таких дослідників, як-от: П. Вербицька, Ю. Олексін,

О. Пометун, М. Рудь та ін. [9; 22; 48; 56]. Зазначені науковці запропонували громадянознавчі знання класифікувати таким чином:

- за структурою вони розглядають громадянознавчі факти, поняття, ідеї, зв'язки, тенденції тощо;
- за змістом – це знання про культурні цінності українського та інших народів; про норми і засоби міжкультурної та міжетнічної взаємодії; знання про такі цінності суспільного життя, як права людини, свобода, справедливість, рівність; знання про політичне влаштування суспільства, державотворчі процеси, механізми функціонування політичної системи, механізми захисту прав людини; знання про принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії тощо [22, с. 5-6].

Ефективність формування когнітивного компонента громадянської компетентності старшокласників забезпечується обов'язковим дотриманням таких провідних принципів виховання і навчання, як-от: науковості, національної свідомості й українського патріотизму, історизму, гуманності, демократизму, культуровідповідності, активності й ініціативності.

Практика роботи кращих педагогічних колективів підтверджує, що творчі, відповідно підготовлені педагоги, вміло проектують розвиток громадянських якостей учнів і прагнуть, щоб їхні вихованці не тільки усвідомлювали певні морально-правові категорії, а й прагнули до їх реалізації у своїй поведінці у довкіллі. Педагогічна майстерність педагогів здатна перетворити складні категорії громадянського виховання у цілком доступні для школярів поняття.

Будь-яка наука (чи основи науки) передбачає знання учнями категоріального апарату. Тому у шкільних курсах історії обов'язково потрібно працювати не лише над опануванням учнями історичних, але й громадянознавчих понять і термінів. Для цього можна використати різноманітні прийоми та техніки. Варто враховувати рівень володіння

учнями понять, засвоєних у попередніх класах. На початку вивчення курсу громадянської освіти (10 клас) та історії доречно провести термінологічний диктант, який допоможе вчителю отримати уявлення про рівень знань учнів категоріального апарату.

Для поглиблення, прослідковування зв'язку громадянознавчих понять з історичними процесами, а також розуміння, якими є означені цими поняттями явища і процеси нині ефективними будуть такі види навчальної діяльності, як-от: короткі усні повідомлення та пошукові завдання за допомогою різних джерел (підручник, Інтернет).

Наприклад, в 11-му класі під час вивчення теми «Друга світова війна в історичній пам'яті» варто особливу увагу звернути на усвідомлення учнями таких понять, як-от: *воєнний злочин* та *злочин проти людства*. Особливо це актуально в умовах російсько-української війни, коли збройні сили російської федерації демонструють усьому людству свою жорстокість та недотримання законів чи звичаїв війни, вироблених людською спільнотою упродовж багатьох десятиліть. Наголошуємо, що «*воєнний злочин* – це порушення законів чи звичаїв війни. До цих порушень належать убивства, катування або відведення в рабство або для інших цілей цивільного населення на окупованій території; убивства або катування військовополонених; убивства заручників; пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст чи сіл; розорення, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини» [16, с. 6]. *Злочини проти людства* – «це вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою вчинення або у зв'язку з вчиненням будь-якого злочину, підлягають юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні [16, с. 7].

Пояснення цих понять учні знаходять у підручнику. Розглядаючи

їхній історичний контекст, відсилаємо учнів не лише до тексту підручника, але й спонукаємо їх до пошуку в інших джерелах історичної інформації прикладів застосування угоди, яку уклали в Лондоні 8 серпня 1945 року уряди Радянського Союзу, США, Великої Британії, Франції (тимчасовий уряд). Відповідно до цієї угоди було створено Міжнародний військовий трибунал – міжнародний судовий орган з переслідування та покарання головних військових злочинців європейських країн, які воювали на боці нацистської Німеччини.

Формуванню когнітивного складника громадянської компетентності школяра сприяє прийом творчого моделювання ідеальних освітніх об'єктів. Образно даний прийом можна порівняти з відомою у свій час газетно-журнальною рубрикою «Якби директором /президентом був я». Зміст прийому полягає в тому, щоб дати учням можливість побудувати у своїй уяві ідеальну модель освітнього об'єкта, матеріалами для якого послужив би, насамперед, вітагенний досвід, інформація, отримана у процесі навчання. Голографічна проекція творчо уявляється учнями, що синтезує перші дві проекції.

Наприклад, під час вивчення теми «Українська революція (1917-1921 рр.)» вчитель пропонує учням: уявіть, що вас обрали президентом країни (УНР). Вам необхідно розробити для громадян своєї країни три важливих закони, згідно з якими Українська Народна Республіка могла стати соціально зорієнтованою європейською країною. Під час застосування прийому творчого моделювання ідеальних освітніх об'єктів старшокласники закріплюють та систематизують свої знання про права і свободи людини, механізми їхнього захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Історія, як навчальний предмет, має зосередити учня на набутті демократичних цінностей, серед яких важливе місце займає така цінність як свобода. Демократія, яка заснована на свободі, передбачає повагу до свободи інших, визнання за кожним права на таку свободу. Цією обставиною

зумовлюється актуальність проблеми подальшого розвитку у старшокласників усвідомлення єдності прав та обов'язків людини та громадянина. Тому важливою складовою змісту історичної освіти є ознайомлення школярів з історією боротьби за права та свободи людини, а також за права дитини.

Розповідь учителя повинна включати інформацію з історії прийняття міжнародних та національних правових документів, які охороняють і захищають права дитини (Женевська декларація прав дитини 1924 року; Декларація прав дитини 1959 року; Конвенція ООН про права дитини 1989 року; Закон України Про охорону дитинства 2001 року). Повідомлення учителя супроводжуються словниковою роботою: *ООН* – найголовніша міжнародна організація, яка об'єднує більшість країн світу; *декларація* – урочисте проголошення важливих положень; *конвенція* – угода між державами.

Можна також використати прийом вітагенних аналогій в освітніх проєкціях. Формула цього прийому: «У житті немає нічого такого, чого б іще не було». Він необхідний у тих випадках, коли важливо показати значущість накопичення досвіду життя на відміну від життєвої інформованості.

Громадянськість найтісніше пов'язана з державністю, вони співіснують у взаємозв'язку та взаємній залежності. Якщо немає держави, не може бути й мови про громадянськість. На уроках історії в старших класах учні отримують уявлення про державотворчі процеси на теренах України в ХХ столітті. Учні мають отримати базові наукові знання, що слугуватимуть фундаментом формування їхньої історичної свідомості, патріотизму.

Історія – це не лише події, а й діяльність історичних персоналій. Тому під час вивчення життя й боротьби за українську державність таких постатей, як-от: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов та ін., вчитель повинен зробити акцент на національній гідності народу,

його прагненні мати власну державу.

Формування громадянської компетентності старшокласників – це, перш за все, акцентувати увагу на патріотизмі і моральності діячів українського визвольного руху. Варто постійно демонструвати витоки їхнього патріотизму. Так, вивчаючи в 10 класі історію Української революції (1917 – 1921 рр.), розглядаємо подвиг героїв Крут як символ патріотизму і жертвності у боротьбі за незалежну Україну. Важливими у цьому контексті є також сюжети, пов'язані з боротьбою за волю України повстанців Холодного Яру; діяльність Української Повстанської Армії; спротив дисидентів 1950 – 1980-х рр. тоталітарній системі тощо. Подібні теми мають викликати в старшокласників емоції. У такому випадку вони слугуватимуть розкриттю такої людської якості, як самопожертва в ім'я нації та держави.

Під час розгляду течій дисидентського руху, форм та методів його боротьби з радянською системою, можна школярам запропонувати скористатися мережею Інтернет, де вони відшукають матеріали віртуального музею «Дисидентський рух в Україні» та ознайомляться з ними. Інший варіант – можна запропонувати переглянути відеофільм «Олег Бажан про дисидентський рух в 1960 – 1980-х рр. в Україні». Обидва джерела, запропонованих учням, можна використати не лише для отримання інформації, що є основою когнітивного складника громадянської компетентності, але й використати її для підготовки навчального проєкту з теми «Права людини в СРСР: декларації та реальність».

Чіткі уявлення про державотворчі процеси старшокласники отримують під час вивчення нової сторінки історії, яку було відкрито проголошенням Акту незалежності України від 24 серпня 1991 року.

2.3 Сучасні технології формування ціннісного та діяльнісного компонентів громадянської компетентності школярів

Варто зазначити, що відповідно до досліджень сучасних науковців, формування громадянської компетентності школярів на уроках історії відбувається поетапно. На першому етапі – етапі *усвідомлення*, – коли учні вивчають історичний матеріал, вони мають виявити причиново-наслідкові зв'язки та з'ясувати історичне значення подій у їхній повноті та контроверсійності.

На етапі *переживання* в учнів має бути сформована моральна оцінка історичних подій, явищ, процесів, постатей з позицій особистісних, національних та загальнолюдських цінностей. Причому ця оцінка містить і раціональний, і емоційний аспекти. Емоції показують значимість морального складника історичного матеріалу для особистості школяра як носія національності, а також для всього людства. Під час переживань певних історичних подій учень займає певну позицію/роль. У такий спосіб об'єктивні культурні цінності із зовнішнього світу «перетікають» у внутрішній світ особистості школяра та стають особистісно значимими для нього.

Етап *готовності* передбачає формування етичної/особистісної оцінки історичного матеріалу. Перш за все, учень оцінює історичний факт з позиції своєї власної системи цінностей, усвідомлюючи його пізнавальний та моральний аспекти в їхньому взаємозв'язку. Виокремлюючи в історичному матеріалі цінності загальнолюдського культурного характеру, школяр переживає їх як особистісно значимі. Отож, у старшокласників виникає ціннісне ставлення до певних явищ минулого й сьогодення, яке характеризується їхньою готовністю до свідомого і відповідального вибору в ситуації вибору. Система таких ціннісних ставлень і складає ціннісні орієнтації особистості учня. На етапі готовності можна стверджувати, що учні мають достатній ступінь

самосвідомості і прагнень до самовизначення й самоорганізації.

Під час вивчення історичного матеріалу старшокласник не лише пізнає та переживає духовні цінності людства, але й має можливість усвідомити себе як особистість з певними поглядами, переконаннями та ідеалами. Як носій власної системи ціннісних ставлень, школяр може реалізувати їх у вільному і відповідальному виборі.

Для вчителя історії важливо усвідомлювати значення проходження школярем означених етапів формування ціннісних орієнтацій. Адже якщо аксіологічний сенс історичного факту залишатиметься поза межами усвідомлення і переживання його учнем, то історичний матеріал буде сприйнятий ним як інформація для запам'ятовування.

З метою практичної реалізації описаного підходу до вивчення історичного матеріалу як засобу формування громадянської компетентності варто застосувати сучасні технології навчання історії. Серед них виокремимо детально описану в методичній літературі технологію *Шість капелюхів мислення*. Це один із інструментів, який розробив спеціаліст із психології та творчості Едвард де Боно. Візуальними підказками в цій технології слугують капелюхи різного кольору. Завдяки технології *Шість капелюхів мислення* в учнів можна розвивати здатності, які є необхідними складниками громадянської компетентності: толерантність, творче та критичне мислення.

У технології *Шести капелюхів мислення* ділиться на шість різних режимів, кожний з яких представлений капелюхом певного кольору.

1) Представники *білого* капелюха під час аналізу запропонованої ситуації оголошують основні факти, відомості: яка у нас є інформація? яка нам потрібна інформація? Вони не оголошують свого ставлення до ситуації.

2) *Червоний* капелюх – це емоції, інтуїція, почуття, передчуття. Учні не дають обґрунтування почуттям. Вони лише їх висловлюють.

3) Представники *жовтого* капелюха показують переваги, чому це

потрібно зробити, чому це працює тощо.

4) Команда *чорного* капелюха висловлює критику, аналізує негативні сторони ситуації. Проявляючи обережність, школярі висловлюють сумнів: Чи правда це? Чи спрацює? Які недоліки? Що тут неправильно? Що б я змінив? Що було зайвим?

5) Команда *зеленого* капелюха, проявляючи творчість, відображає ситуацію у вигляді вірша, пантоміми, гумору; пропонує різноманітні ідеї, показує альтернативи.

б) *Синій* капелюх, зазвичай, представляє вчитель: аналізує життєвий урок, який можна винести із ситуації. Це він робить на етапі підбиття підсумків уроку:

- Що корисного винесли ви із роботи?
- Де, в яких ситуаціях Ви можете використовувати набутий досвід?

Проілюструємо застосування технології *Шість капелюхів мислення* на уроках історії та вкажемо її значення для формування різних складників громадянської компетентності.

Оберемо урок історії України в 10 класі. Тема уроку: «Початок української революції (весна – літо 1917 року)».

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- аналізувати причини революції в Україні;
- пояснювати, яким чином виникла Українська Центральна Рада та аналізувати її склад;
- характеризувати основні політичні сили в Україні цього періоду та їхні цілі, ставлення різних соціальних верств населення до політичної еліти України на початку революції;
- визначати, які демократичні, національні цінності були зафіксовані в політичній програмі Центральної Ради на початку її діяльності та які причини обумовили їх виникнення;
- висловлювати власне ставлення до цінностей, зафіксованих у Першому Універсалі Центральної Ради, порівнюючи їх із сучасними

цінностями українського суспільства.

Ключовою проблемою уроку в контексті громадянської освіти є проблема цінностей. Її можна сформулювати таким чином: Які цінності зафіксовані в Першому Універсалі Центральної Ради?

Застосовуючи технологію *Шість капелюхів мислення*, команді білого капелюха варто доручити зробити повідомлення основних фактів початкового етапу української революції: передумови та створення Центральної Ради, її статус, кількісний та якісний склад, стосунки з Тимчасовим урядом тощо. Для всіх учнів класу це буде етап усвідомлення історичного матеріалу та його громадянознавчого змісту. Тобто на цьому етапі закладаються основи для формування когнітивного складника громадянської компетентності: знання про права та свободи людини в історичному контексті, про систему державного управління та її соціальну зорієнтованість тощо.

Далі свою позицію мають висловити представники команди червоного капелюха. Учні діляться своїми емоціями щодо подій, які відбувалися на теренах України понад 100 років тому. Вони можуть пишатися тим, що покоління українців першої чверті ХХ століття спробувало вирватися з залізних «обіймів» російської імперії. Також це можуть бути передчуття великої трагедії після поразки революції тощо. Учні не обґрунтовують свої емоції та почуття. Це можуть робити представники інших команд.

Наприклад, команда жовтого капелюха може показати, які демократичні цінності були закладені у змісті Першого Універсалу Центральної Ради та якою мірою вони були співвіднесені з національними цінностями українського народу.

Навпаки, команда чорного капелюха висловлює критику щодо політики Центральної Ради, аналізує її негативні сторони та прогнозує, які наслідки ці прорахунки можуть мати для перспективи української державності. Тут доречними можуть історичні паралелі, пов'язані з

подіями російсько-української війни 2014-2023 рр.

Команда зеленого капелюха, яка має продемонструвати творчий підхід до ситуації, може застосувати ігровий метод «Інтерв'ю». Під час «інтерв'ювання» лідера Центральної Ради М. Грушевського можна показати можливі альтернативи розвитку історичних подій.

Підбиваючи підсумки, вчитель, як представник команди синього капелюха, аналізує уроки, які можна винести з історичної ситуації, в яких ситуаціях сучасна політична еліта може використати набутий історичний досвід.

На прикладі проаналізованого уроку історії України можна дійти висновку, що застосування технології *Шести капелюхів мислення* сприяє формуванню різних складників громадянської компетентності та забезпечує проходження школярем трьох етапів формування ціннісних орієнтацій – усвідомлення, переживання та готовності.

Як зазначено в «Концептуальних засадах реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти», «розмова про минуле має орієнтуватися на формування в учнівства певних норм співжиття – поваги до іншого, прийняття чужої позиції та вміння вести діалог» [34]. Зазначена обставина актуалізує питання використання таких технологій та стратегій, які б сприяли формування цих здатностей. Наприклад, до таких технологій віднесемо інтерактивні вправи *Дебати* та *Симуляція*.

Симуляція – це інтерактивна вправа, під час якої вчитель створює ситуацію копіювання у спрощеному вигляді процедури, пов'язаної з діяльністю певних суспільних інститутів – судових, парламентських, громадських слухань, зборів тощо. Готуючи учнів до симуляції, варто чітко розподілити ролі, обговорити з кожним виконавцем послідовність його дій, висловлювань. Під час гри необхідно дотримуватись чіткого регламенту, сценарію, який відповідає проведенню такої процедури в реальному житті. *Симуляція* – це мініатюрна версія реальності, яка дає можливість учням зрозуміти її суть.

Для вправи *симуляція* може підійти практичне заняття на тему «Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми» (11 клас). Під час інтерактивної вправи створюється модель-симуляція парламенту. У засіданні парламенту беруть участь дві команди: представники керівної партії та опозиція. У середині команд учні розподіляють функції міністрів, їхніх заступників тощо. Спочатку учні разом із вчителем збирають та аналізують інформацію, а потім розігрують реальні історії в симуляційній грі. Наприклад, школярі можуть запропонувати законопроект, обговорити його деталі, внести зміни чи корективи, пояснюючи водночас свою думку та вислуховуючи опонентів.

Практичне заняття з теми «Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми» із застосуванням симуляції передбачає міжпредметні зв'язки з курсом громадянської освіти, який школярі вивчали у 10 класі. Так, під час вивчення розділу зазначеного курсу «Демократичне суспільство та його цінності» школярі дізналися про сутність демократичної держави, познайомилися з демократичними процедурами, а також отримали уявлення про громадянське суспільство та правову державу. На основі отриманих учнями в 10 класі знань та практичних умінь і навичок на уроці історії України в 11 класі вчитель може ефективно організувати модель-симуляцію парламенту. Змістом симуляції може бути обговорення основних положень Конституції України, прийнятої Верховною радою 28 червня 1996 року: спираючись на текст Конституції України, проаналізуйте основні цінності та громадянські свободи, які покладені в її основу. Або можна обговорити контроверсійну ситуацію, яка на той час склалася у розподілі повноважень між законодавчою та виконавчою владою України в особі Прем'єр-міністра та Президента.

Дебати – чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами. За допомогою дебатів учасники команд зможуть через дискусію обговорити спірні та важливі

історичні питання, які тісно пов'язані із сьогоденням. Представники команд виявлять власну позицію через твердження або заперечення. Участь у дебатах є проявом демократії, де завжди існують декілька рішень та точок зору. Для організації дебатів учнів класу потрібно об'єднати у дві групи: одна група висловлюється «за» – на користь спірної тези, інша група – «проти». Представники груп повинні відшукати аргументи для відстоювання позиції. Вони також повинні поєднати аргументи, які суперечать думці іншої групи. Для виступів групи обирають по два учасники. Дебати проходять у три етапи: відкриття, власне дебати та завершальна частина. У вступному раунді представники команд коротко представляють свій аргумент/контраргумент. Група «За» і група «Проти» виступають по чергово. Під час власне дебатів спікери представляють свої аргументи/контраргументи, намагаючись протистояти думці протилежної сторони. Заключний раунд схожий за процедурою до першого. Кожна особа має можливість підбити підсумок щодо своєї думки. Під час дебатів один учень відповідає за регламент – за дотримання часу впродовж дебатів.

У дебатах, крім представників команд, беруть також участь спостерігачі – учні, які не виступають, а спостерігають і по завершенні дебатів оцінюють їх проведення. Для аналізу спостерігачам можна запропонувати перелік критеріїв: які аргументи були представлені; чи отримував кожний промовець дозвіл говорити, чи був перерваний під час виступу; як промовці намагались викласти свої думки; які аргументи були переконливими; які аргументи можуть слугувати вдалим прикладом; якими були промови (використовували мову жестів, говорили досить голосно, з інтонацією).

Наведемо приклади орієнтовних тем для дебатів на уроках історії в 10-11 класах. Так, під час вивчення історії Першої світової війни суперечливим є питання щодо орієнтації українських політичних організацій та партій в підтримці тієї чи іншої воюючої держави. Для

дебатів можна запропонувати питання: «Чи могли очільники українського національного руху зайняти незалежну позицію щодо війни в умовах бездержавності?». Інша тема стосується важливості цінності людського життя. Її можна сформулювати так: «Чи є можливою й виправданою людяність на фронті?». В 11-му класі для дебатів можна запропонувати такі теми: «Чи є підстави для висновків про приреченість і безперспективність намірів установити світове панування?»; «Чому необхідне і чи можливе примирення історичних пам'ятей в українському суспільстві?».

Іншим форматом, який створює умови для діалогізації освітнього процесу та формування громадянської компетентності є *дискусія в загальному колі із суперечливого питання*. Так, розглядаючи історію України в період загострення кризи радянської системи, пропонуємо учням взяти участь у дискусії на тему «Державний механізм захисту радянських громадян: декларації і практика».

Під час вивчення в 11-му класі теми російсько-української війни учитель роздає учням текст «Біженці: люди, які скористалися правом на свободу вибору місця проживання чи втікачі з власної країни». У тексті йдеться про неоднозначне ставлення до людей, які у зв'язку з воєнними діями покинули країну та стали біженцями.

Прихильники однієї точки зору стверджують, що кожна людина має право жити там, де їй краще. Якщо твоя земля у вогні, існує загроза твоєму життю та життю твоєї сім'ї, то необхідно шукати безпечну країну, територію. Для будь-якої людини найважливішими є безпека і рівень життя її та її родини, близьких, а не всього народу чи держави. Проживаючи в розвинених країнах, можна набагато швидше досягти високого рівня життя. Тому залишатися в бідній та ще й воюючій країні, немає жодного сенсу. Годі чекати припинення обстрілів, тим паче помітних позитивних змін, а життя проходить. Немає сенсу залишатися на Батьківщині, якщо ти не можеш вплинути на події. Крім того, біженці – це

не без вороття – коли ситуація зміниться на краще й життя налагодиться, завжди можна повернутись.

Представники іншої позиції стверджують, що біженці – це дезертири з власної землі. Кожна людина належить до певного народу, країни, з якою її пов'язують мова, історія, сьогодення та майбутнє, яке треба будувати усім разом. Залишаючи Батьківщину в складний момент, такі люди послабляють здатність держави подолати ці труднощі, гальмують її розвиток. Можливо, саме ти потрібен своїй державі як солдат, політик, письменник, учитель, лікар. Замість цього дуже здорові хлопці та дівчата драпають із поля бою, відмовляються від боротьби за свою землю, за мир і працю в себе вдома. Вони не чинять опір, вони зрадили країну, обміняли її на «соціалку» з чужої кишені. Якби всі, хто кинув свою землю та поїхав в інші краї, залишилися тут і захищали її та працювали на неї, нам було б легше. У людини є зобов'язання перед землею, до якої вона належить. Біженці ж ухиляються від відповідальності і шукають легшого шляху для досягнення власного добробуту.

Після того, як учні познайомилися з цими позиціями, вони працюють в парах. Учитель пропонує парам поставити одне одному по два запитання, що допоможуть прояснити суть інформації та протилежних позицій, а потім скласти по два аргументи на захист тієї чи іншої позиції. Далі учитель організовує і проводить дискусію в загальному колі з проблеми біженців, винісши як дискусійне питання заголовок статті: «Біженці: люди, які скористалися правом на свободу вибору місця проживання чи втікачі з власної країни».

Зазначимо, що обговорення в загальному колі чи дебати проводять на основі відкритих та контроверсійних питань історії та суспільного життя. Ці технології передбачають висловлення учнями власних суджень щодо подій, явищ, історичних особистостей, вчинків людей; участь учнів у діалозі; добір та висловлення аргументів/контраргументів для означення й захисту власної позиції; формулювання висновків; дотримання правил

дискутування; розвиток соціальних (навичка співпраці, навичка уникати конфліктів) /комунікативних навичок; удосконалення мовленнєвих навичок; розвиток критичного мислення; розвиток емоційно-ціннісної сфери учнів через виявлення власного ставлення; створення цілісної картини світу на основі інтегрування знань з історії й громадянської освіти та долучення власного життєвого досвіду).

Для формування діяльнісного складника громадянської компетентності важливими є творчі завдання, які передбачають створення нових навчальних продуктів, що дозволяє старшокласникам поєднувати набуті знання і вміння з особистісними поглядами на минуле й сьогодення. Наприклад, учні можуть скласти сценарій віртуальної екскурсії; написати твір-роздум (есе); створити фотоколаж тощо.

Ефективними для громадянської освіти можуть бути інтерв'ювання батьків; добір/створення відеоматеріалів, усних свідчень, музейних експозицій, наприклад, за темою «Українці у світі». Можна запропонувати створити презентацію про пам'ятки полікультурності в Україні.

Ефективним засобом формування діяльнісного складника громадянської компетентності є також проектне навчання. Перш за все тому, що проектна діяльність мотивує школярів до активної роботи. Адже проекти так чи інакше по'язані з реальним життям, дозволяють розглянути актуальні питання та знайти відповіді на них. Вони активізують увагу школярів цікавими темами, завданням, а також яскравим інструментарієм; реально дозволяють формувати усі ключові компетентності, у тому числі громадянську. Варто також зазначити, що проектне навчання спонукає школярів виявляти креативність, дискутувати, вчитися відстоювати власну позицію та аргументовано критикувати іншу позицію. Проекти стимулюють розвиток системного мислення; створюють ситуацію успіху, дають можливість долати труднощі та бути експертами в певній темі. Також вони мінімізують стресові ситуації, формують не страх перед помилками, а вміння швидко виявляти та виправляти їх.

Ефективність проектної діяльності залежить від особистісно зацікавленості учнів. Виконання проекту має бути усвідомленим, самостійним та результативним.

Важливою умовою ефективності проектного навчання можна назвати його інтегративний характер. Інтеграція передбачає органічне взаємопроникнення матеріалу з різних навчальних предметів, що сприяє створенню цілісної картини світу в свідомості школярів. Застосування внутрішньої та зовнішньої інтеграції краще пов'язує навчання з реальним життям, тому що навчає переносити знання, уміння і навички як з предмета у предмет, так і в життя. У такий спосіб інтеграція забезпечує взаємозв'язки, навчаючи школярів нероздільно бачити світ, тобто сприяє розвитку навичок системного мислення. Отож, як зазначають розробники «Концептуальних засадах реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти», «інтеграція в усіх її видах (змістовому, діяльнісному, ціннісному) може виступати одночасно як метою, так і засобом навчання. У процесі міжпредметного інтегрування стираються межі між навчанням і вихованням, що відповідає завданням історичної освіти [34, с. 10].

Наведемо приклади проектів на засадах інтеграції для 10-11 класів:

- 1) Рецепція червоного терору у творчості діячів розстріляного Відродження (історія, українська література, правознавство, громадянська освіта).
- 2) Міграційні процеси в Україні: свобода вибору чи прихована загроза (за В. Стефаник «Камінний хрест»: українська література, історія, краєзнавство, географія, економіка).
- 3) Створення тематичного туристичного маршруту своїм населеним пунктом, мікрорайоном .
- 4) «Написаного пером не...» або Як суспільно-політична ситуація диктує алгоритм створення літературного та історіографічного портрета діяча (матеріали з історії, літератури, мистецтва,

кінематограф: І. Мазепа, С. Бандера, С. Петлюра).

- 5) Що є демократія: порівняльний аналіз античної та сучасної демократичної системи (історія, правознавство, громадянська освіта, зарубіжна література).
- 6) Рухи протесту на початку 2000-х років – передумова Помаранчевої революції (страйки шахтарів, рух «Україна без Кучми»).
- 7) Жіночий рух в Україні та світовий суфражизм: спільне і відмінне.
- 8) Чи існує ідеальний політичний режим?

На нашу думку, виконання зазначених проєктів сприятиме формування громадянської компетентності школярів під час вивчення історії.

ВИСНОВКИ

Проведена нами дослідницька робота з проблеми формування громадянської компетентності старшокласників засобами історичної освіти допомогла дійти таких висновків:

1. Встановлено, що впродовж останніх десятиріч в Україні було сформовано нормативну базу громадянської освіти. Її складають такі державні документи, як-от: Конституція України, Закони України «Про громадянство України», «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту». Громадянське виховання як одне з пріоритетних визначено в «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті». Актуальність громадянської освіти для українського суспільства обґрунтовано в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Важливе місце громадянській освіті та громадянському вихованню відведено в Концепції Нової української школи. У зазначеному документі розроблено загальні положення щодо ролі освіти у вихованні громадянина, окреслено засади і принципи освіти, які безпосередньо відповідають завданню розвитку демократичної громадянськості підростаючого покоління. На підставі важливих положень державних документів розроблено основний зміст національної системи громадянської освіти та виховання.

2. На основі аналізу компонентів громадянської компетентності розкрито її сутність та зміст. У роботі здійснено ретроспективний аналіз розвитку ідеї громадянськості на різних етапах людської історії. Окремо звернуто увагу на внесок українських мислителів в розробку ідеї громадянина. До переліку праць віднесено твори давньоруських книжників, Ю. Дрогобича, С. Оріховського, І. Вишенського, Й. Борецького, М. Смотрицького, П. Могили, Ф. Прокоповича та ін. Значну роль у цій царині відіграла творчість українських просвітників – Г. Сковороди, В. Капніста, В. Каразіна, які вважали, що найважливішим

засобом виховання громадянських чеснот є освіта. У XIX ст. право українців на національну самобутність та власну державність обґрунтовували М. Костомаров, П. Куліш, П. Гулак, В. Білозерський, Т. Шевченко. У кінці XIX – на початку XX ст. цю справу продовжували І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, В. Винниченко, М. Грушевський.

У роботі вказано на особливість розробки проблеми громадянської освіти на сучасному етапі. Вона полягає в тому, що до неї науковці підходять з різних позицій – педагогічної, психологічної, методологічної, соціальної тощо.

Громадянську компетентність у своєму дослідженні ми визначаємо як здатність людини активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Вона передбачає такі здатності: орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування; застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян, виконання громадянських обов'язків у межах місцевої громади та державні загалом; застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству; використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини і громадянина; робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави.

Спираючись на висновки О. Пометун, у структурі громадянської компетентності ми виокремлюємо такі компоненти: когнітивний (знання); ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання); діяльнісний

(уміння і навички); процесуальний (стосується сфери самореалізації).

3. З'ясовано, що громадянська компетентність – це ключова компетентність, тому має міждисциплінарний характер, а, отже, її формування забезпечується за допомогою всіх освітніх галузей і спрямовується на набуття громадянських навичок співжиття і співпраці у суспільстві, визначення власної позиції у суспільстві. На основі аналізу змісту громадянської та історичної освітньої галузі, навчальних програм та підручників зроблено висновок про значний потенціал історичної освіти у формуванні громадянської компетентності школярів. Історичну освіту ми розглядаємо не лише як знання, а, насамперед, як засіб формування громадянина, для якого притаманні демократичні цінності та відповідальність перед суспільством. Тому історична освіта має відіграти провідну роль у формуванні громадянської компетентності молоді. Для обґрунтування цієї провідної ролі взято за основу ключові положення «Концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти», де за мету визначено формування «національної та культурної ідентичності; виховання патріотизму, громадянської відповідальності; утвердження цінностей людського буття, зокрема цінності свободи / вільної особистості, демократії, суспільної злагоди, заснованої на повазі до різних поглядів, звичаїв і культур, релігій, та потреби їх захищати; формування готовності людини до змін, (пере)осмислення соціального досвіду і творення образів майбутнього». Для досягнення цієї мети у змісті історичної освіти має бути актуалізована громадянознавча тематика через історичний матеріал. Під час вивчення історії варто надавати перевагу таким подіям, які відображають боротьбу за права та свободи, а також пов'язані з формуванням та консолідацією української політичної нації. Зміст історичного матеріалу має сприяти формуванню колективної та індивідуальної історичної пам'яті школярів.

4. Для підтвердження гіпотези щодо можливостей реалізації громадянознавчого потенціалу змісту громадянської та історичної

освітньої галузі Державного стандарту базової середньої освіти здійснено аналіз шкільних підручників історії. Об'єктом аналізування обрано шкільні підручники інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 10-11 класу авторів М. Мудрого та О. Аркуші. Під час аналізування змісту встановлено способи інтеграції історичного та громадянознавчого матеріалу авторами підручників: «вкраплення» громадянознавчих понять і сюжетів в теми історичного змісту; комбінування в темах історичних та громадянознавчих знань (понять) і вмінь; розкриття зв'язків минулого і сучасності на прикладах зміни найважливіших явищ і процесів суспільного життя. Також наведено приклади застосування цих способів інтеграції. Зроблено висновок про достатню кількість фактичного матеріалу для формування когнітивного складника громадянської компетентності. Проаналізовано також методичний апарат підручника та виявлено завдання різних рівнів складності для формування ціннісного складника громадянської компетентності.

Теоретично обґрунтовано ефективність педагогічних методів та технологій під час формування громадянської компетентності старшокласників на уроках історії. Визначено методичні засади формування різних складників громадянської компетентності. Серед ефективних видів навчальної діяльності школярів під час формування понять розглядаємо короткі усні повідомлення та пошукові завдання за допомогою різних джерел (підручник, Інтернет). На прикладі вивчення теми «Українська революція (1917-1921 рр.)» розглянуто застосування прийому творчого моделювання ідеальних освітніх об'єктів.

З метою обґрунтування ефективності застосування сучасних технологій під час формування ціннісного та діяльнісного компонентів громадянської компетентності школярів взято до уваги дослідження сучасних науковців щодо проходження певних етапів: *усвідомлення* (виявлення причинно-наслідкових зв'язків); *переживання* (формування моральної оцінки, яка містить раціональний та емоційний аспекти);

готовності (оцінка учнем історичного факту з позиції своєї власної системи цінностей). Лише на етапі *готовності* можна стверджувати, що учні мають достатній ступінь самосвідомості і прагнень до самовизначення й самоорганізації.

Наведено приклади реалізації даного підходу шляхом застосування детально описаної в методичній літературі технології *Шість капелюхів мислення*, яка сприяє формуванню в учнів творчого та критичного мислення, а також толерантності – якостей, які засвідчують наявність громадянської компетентності. У роботі наведено приклад застосування технології *Шість капелюхів мислення* під час вивчення теми у 10-му класі «Початок української революції (весна – літо 1917 року)».

Важливу роль у формуванні громадянської компетентності на уроках історії відіграють також інтерактивні вправи *Дебати* та *Симуляція*. Методика застосування цих вправ також доволі детально описана науковцями та вчителями-практиками. Вправа *Симуляція* проілюстрована на прикладі практичного заняття з теми «Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми» (11 клас). Також наведено приклади орієнтовних тем для *Дебатів* на уроках історії в 10-11 класах: «Чи могли очільники українського національного руху зайняти незалежну позицію щодо війни в умовах бездержавності?» (10 клас); «Чи є можливою й виправданою людяність на фронті?» (10-11 класи); «Чи є підстави для висновків про приреченість і безперспективність намірів установити світове панування?» (11 клас); «Чому необхідне і чи можливе примирення історичних пам'ятей в українському суспільстві?» (11 клас).

Інтерактивна вправа *Дискусія в загальному колі* із суперечливого питання, яка сприяє діалогізації освітнього процесу, може бути застосована для розв'язання таких проблем: «Державний механізм захисту радянських громадян: декларації і практика» (11 клас); «Біженці: люди, які скористалися правом на свободу вибору місця проживання чи втікачі з власної країни» (11 клас). Під час проведення *Дебатів* чи *Дискусії* в

загальному колі учні висловлюють власні судження, беруть участь у діалозі, вчаться дотримуватися правил дискутування, розвивають соціальні навички тощо.

Для формування діяльнісного складника громадянської компетентності запропоновано такі види навчальної діяльності старшокласників, як-от: творчі завдання (складання сценарію віртуальної екскурсії, написання твору-роздуму/есе, створення фотоколажу); інтерв'ювання батьків; добір/створення відеоматеріалів, усних свідчень, музейних експозицій; створення презентації про пам'ятки полікультурності в Україні; проєктне навчання. На прикладах проєктів на засадах інтеграції для 10-11 класів показано їхню роль у формуванні діяльнісного складника громадянської компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева О. В. Формування громадянської позиції сучасної молоді. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2 (51). С. 31–35.
2. Арцишевський Р. А. Світоглядна освіта в умовах переходу до інформаційного суспільства. *Шлях освіти*. 2008. № 1. С. 6 – 11.
3. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 124 – 130.
4. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування //Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. К.: К.І.С., 2004. С. 47-52.
5. Бондар С. Термінологічний аналіз понять «компетенція» і «компетентність» у педагогіці: сутність та структура. *Освіта і управління*. 2007. № 2. С. 93-99.
6. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. (14). С. 144 – 150.
7. Бургін М. Виховання громадянина : проблеми, структури, функції. *Освіта України*. 1997. № 11. С. 4.
8. Вакарь Л.Б. Формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України, курсу «Громадянська освіта». URL: <https://vseosvita.ua/library/dopovid-formuvanna-gromadanskoj-kompetentnosti-ucniv-na-urokah-istorii-ukraini-kursu-gromadanska-osvita-417809.html>
9. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників: дис....кандидата пед. наук: 13.00.01. Луцьк, 2000. 215 с.
10. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах:

- автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.07 Київ, 2004. 40 с.
11. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку. Київ: Генеза, 2009. 384 с.
  12. Виховання громадянина. Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: Навч.-метод. посіб. / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева. К.: ІЗМН, 1997. 250 с.
  13. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
  14. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя / [кол. авторів]. Київ: Видавництво Етна-1, 2008. 194 с.
  15. Громадянська освіта: Теорія і методика навчання: [посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Т. Асламова, Т. Бакка, Т. Гінетова, Л. Дух та ін. К.: ЕТНА-1, 2008. 174 с.
  16. Даниленко В.М., Смольницька М.К. Історія України: рівень стандарту: підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. К.: Генеза, 2019. 224 с.
  17. Державний стандарт базової середньої освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/.
  18. Дерев'янка Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури школярів. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 199 с.
  19. Дюрр К. Опитування щодо практики викладання громадянської освіти в рамках проекту «Громадянська освіта – Україна». *Історія України*. 2008. № 9. С. 15-17.
  20. Єрмаков І. Освіта і життєва компетентність для XXI століття. *Завуч (Шкільний світ)*. 2005. № 19. С. 13-16.
  21. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики. Науково-методичний посібник / За наук. ред., І. Г. Єрмакова. Запоріжжя: Центрiон, 2005.

22. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна»). *Історія в школах України*. 2006. № 8. С. 4-11.
23. Завалевський Ю. Проблеми соціально-громадянського виховання особистості та підходи до їх розв'язання в історії педагогічної думки. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 4. С. 55–64.
24. Закон України «Про освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (23.07.2023).
25. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://ru.osvita.ua/legislation/law/2232/> (23.07.2023)
26. Ігнатенко П. Р. Косарева Н. І., Поплужний В. Л. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення. *Рідна школа*. 1996. № 3. С. 32 – 50.
27. Історія для громадянина: методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів / [В. Горбатенко, П. Вербицька, А. Ковонюк та ін.]. Львів : НВФ «Українські технології», 2003. 136 с.
28. Історія філософії на Україні: в 3-х т. / [гол. Ред.. В.І. Шинкарук та ін.]. К.: Наукова думка.
29. Кафарська О. Б. Педагогічні засади формування громадянської позиції студентської молоді (1991-2005 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
30. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07. Київ, 2004. 20 с.
31. Клепко С. Різні структури ключових компетенцій. *Управління освітою*. 2005. № 12. С. 2-3.
32. Кодола В. Проект: Рухи протесту на початку 2000-х років – передумова Помаранчевої революції. URL: <https://naurok.com.ua/project/ruhi-protestu->

[na-pochatku-2000-h-rokiv-peredumova-pomaranchevo-revolyuci-56](#)

(09.07.2023).

33. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. / За ред. О. В. Овчарук. К.: «К.І.С.», 2004. 111 с.
34. Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти. URL: <https://nus.org.ua/news/kontseptualni-zasady-reformuvannya-istorychnoyi-osvity-v-shkolah-mon-zaproshuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proyektu/>
35. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 7–13.
36. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text\(23.07.2023\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text(23.07.2023)).
37. Кошолуп О. Ф. Громадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07. Херсон, 2005. 20 с.
38. Крицька Л. В. Громадянські ціннісні орієнтації учнівської молоді. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 155–160.
39. Локшина О. І. Становлення компетентнісної ідеї в європейській освіті. К.: Педагогічна думка, 2009. С. 21–30.
40. Мацейків Т.І. Потенціал курсу історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/.pdf> (23.07.2023).
41. Мацейків Т.І. Експериментальне дослідження проблеми формування громадянської компетентності. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/.pdf>.
42. Мацейків Т.І. Громадянська компетентність. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/pdf> (09.07.2023)
43. Мудрий М.М., Аркуша О.Г. Історія: Україна і світ: (інтегрований курс, рівень стандарту): підруч. для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти. К.: Генеза, 2018. 288 с.

44. Мудрий М.М., Аркуша О.Г. Історія: Україна і світ: (інтегрований курс, рівень стандарту): підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. К.: Генеза, 2019. 304 с.
45. Національна доктрина розвитку освіти. Освіта України. № 29, 2001. С. 4 – 6.
46. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch2016/10>.
47. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. Освіта в контексті стратегічних завдань розвитку України. *Директор школи*. 2005. № 5. С. 4-33.
48. Олексін Ю. П. Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників: дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.02. К., 2006. 179 с.
49. Пелло Ф. Вивчення основ наук крізь призму громадянського виховання. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 23–26.
50. Победаш І. Методичні аспекти формування громадянської компетентності учнів основної школи у процесі навчання історії. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць / За ред. проф. Анатолія Ситченка. № 3 (54), вересень 2016. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. С. 268-273. URL: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Nauk_visnik-3-54-2016.pdf (09.07.2023).
51. Победаш І. Сутнісна характеристика громадянської компетентності науковій літературі. URL: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VchdpuP_2016_137_68.pdf. (09.07.2023)

52. Побєдаш І.В. Можливості шкільних підручників історії у формуванні громадянської компетентності учнів. 7 кл URL: <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/download/379/387> (09.07.2023).
53. Побєдаш І.В. Можливості шкільних підручників історії у формуванні громадянської компетентності учнів. 6 кл Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць /[ред. Кол.; голов. ред. – О.М. Топузов]. К.: педагогічна думка, 2016. Вип. 16. С. 319-328. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/187134187.pdf> (09.07.2023)
54. Позняк С. І. Уявлення школярів про громадянина і формування в них громадянської компетентності. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 4 (57). С. 83–92.
55. Пометун О. І. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. *Рідна школа*. 2005. № 1. С. 65-69.
56. Пометун О. І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. К. : Видавництво А.С.К., 2003. 192 с.
57. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18.
58. Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти: Метод. посіб. для позакл. Занять. К.: А.П.Н., 2001. 127 с.
59. Процай Л., Солодовник Л. Громадянська компетентність як елемент формування особистості учня в школі. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20322/1/21.pdf> (09.07.2023).
60. Рагозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 16–20.
61. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів на уроках правознавства. *Історія в школах України*. 2007. № 5. С. 32 – 34.
62. Сухомлинська О.В. Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 21-25.

63. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори: У 5-ти т. Т. 3. К. : Рад. шк., 1977. С. 283–572.
64. Сухомлинський В. О. Щоб у серці жила Батьківщина. К. : Знання, 1965. 80 с.

Виконав студент

2 курсу групи МІ-61 _____

Сергій МЕЛЬНИЧУК

27 листопада 2023 р.

Робота допущена до захисту:

завідувач кафедри

к. іст. наук, доцент _____

Володимир ОСТРОВИЙ

27 листопада 2023 р.